

BİLİNCİN SEÇİME DAYALI DİKKAT YÖNELİMİNİN FENOMENOLOJİK ANALİZİ

Diler Ezgi Tarhan*

PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS OF ATTENTION ORIENTATION
BASED UPON CONSCIOUSNESS' CHOICE

ÖZ

Bu makaleyle amaçlanan, bilincin karşılaştığı tüm uyarıcıları tek tek alımlamaya yönelmek yerine onlar arasında seçime dayalı bir ayıklama yaparak dikkatini hepsine yöneltmemesi konusundaki dikkat tasarrufunu nasıl gerçekleştirdiği üzerine fenomenolojik bir analiz yapmaktır. Çünkü bilincin seçime dayalı dikkat yönelimi sorunu, nihayetinde yine bilincin yönelimselliği bağlamında hem genetik fenomenoloji hem de fenomenolojik ufuk ve zaman kavramları bağlamında önemli bir sorundur. Her ne kadar bu konu daha ziyade bilişsel psikoloji ve nöroloji alanları tarafından çalışılıyor olsa da bu konunun felsefe çatısı altında en çok fenomenolojik gelenek açısından ele alınmaya değer görülmektedir. Dolayısıyla amacımız, sadece bilincin seçime dayalı bir dikkat yönelimine sahip olması konusunda nedensel ya da bağlamsal bir açıklama sunmaktan ziyade, bilinci fenomenal evrenle karşılıklı etkileşim içinde görerek seçime dayalı dikkat yöneliminin bilinç aşamalarıyla ve iç-dış faktörlerle ilgisini fenomenolojik açıdan analiz etmektir. Bu amaçla ilk önce genetik fenomenoloji açısından bedensel dikkat yönelimi ile alışkanlığa dayalı dikkat stratejileri arasındaki farkı aydımlatacak, akabinde dikkate dair fenomenolojik ufuk türlerinden (noetik ve noematik ufuk) söz edecek ve nihayetinde seçime dayalı dikkat türlerini sınıflandıracamız. Bu nedenle çalışmamız psikolojik ve indirgemeci dikkat araştırmalarından ayrılımakta ve konuya fenomenolojik bir perspektiften bakılmasını sağlamaktadır. **Anahtar Sözcükler:** Seçim, dikkat, bilinç, yönelimsellik, ufuk.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü, Doktora Öğrencisi. dilertarhan@gmail.com. Yazı geliş tarihi: 25.07.2018; kabul tarihi: 19.09.2018.

ABSTRACT

What is intended to do in this report is to make a phenomenological analysis on how to save attention span of not to focusing on everything by making an elimination based upon choice rather than orientating every single stimulation that consciousness encounter. As consciousness' problem about attention orientation based on choice is still an important problem again with the consciousness' orientational and both genetic phenomenology, phenomenology horizon and the subject of temporality. Although it is more of a working field cognitive psychology and neurology, it's mostly being seen value to tackle this issue with regards to phenomenological tradition under the roof of philosophy. Thereby our purpose is not just giving a causative and contextual explanation of consciousness' attention orientation based upon choosing, its rather to analyse the sections of attention orientation based upon choosing and its relations with inside-outside factors with regards to phenomenological point of view by seeing the consciousness interacting with phenomenal universe. With this purpose, firstly we will illuminate the differences between physical attention orientation of genetic phenomenology and strategies based upon habits and then we will mention about types of phenomenological horizons about attention (neotic and neomatic horizon) and finally classify the types of attentions based upon choice. Our main understanding is to deal with the basic dynamics of attention under the roof of the integrative phenomenology. That is why our study segregate itself from the psychology and minimalist attention researches and yields to look at this issue in the perspective of phenomenology.

Keywords: Choice, attention, consciousness, orientational, horizon.

...

Bilincin nasıl olup da dikkatini tüm algılanabilir uyarıcılara yönlendirerek bir algı ve kavram karmaşası yaşamayıp aksine kendi ilgi, ihtiyaç, alışkanlık, motivasyon vb. durumu uyarınca dikkatini belli başlı şeylere yöneltip diğerlerini ikinci plâna attığı hem psikoloji hem de fenomenoloji açısından araştırılmaya değer bir konudur. Bu konu bilincin dikkatini neye yönelteceği konusunda bir seçim gerçekleştirmesine dayanmakta, bu seçimin gerekliliği ise dikkatin sınırlı bir kapasitesi olduğu kabulüne dayanmaktadır. İşte bilincin işlem yapmak istemediği uyarıcıları gözardı ederek sadece kendisine hitap edenleri seçmesine dayalı bu seçim mekanizması, bir şeye yönelme durumunda bilincin etkin olduğunu göstermektedir. Böylece bilinç uyarıcılar arasında bir seçme ve ayıklama işlemi yaparak onların bazılarını dikkatle yönelmekte, bazılarını ise göz ardı etmektedir. Ancak bu göz ardı ediş onları yok saymak boyutunda olmayıp yalnızca arkaplâna itmek biçimindedir. Dolayısıyla etkin bir dikkat ediminde bilincin bir şeye yönelimindeki şartlar, motivasyon, iç ve dış faktörler vs. topyekün belirleyici

olmakta; tüm bu faktörlerin dikkatin yöneltildiği durum ya da nesneyle ilgisi ise bilincin edilgin olarak istem dışı kavradığı arkaplânı oluşturmaktadır.

Psikolojinin diğer disiplinlerden ayrılarak kendi kurumsal ve bilimsel kimliğine kavuşması sonrasında William James ve Edward Titchener gibi isimler bu konuda detaylı araştırmalar yapmış ve bilincin istemli bir biçimde dikkatini bir şeye yöneltmesi ile dikkatini yönelttiği esnada istem dışı olarak algıladıklarını birbirine karıştırmamak için bilincin etkin dikkat formunu, edilgin dikkat formundan ayırmışlardır. Bilincin bir şeye dikkatle yönelmesi durumu şüphesiz uyarıcıların yeni, hareketli, kendi içinde zıtlıklar barındıran ve ilgi çekici olmaları gibi durumlar doğrultusunda dikkati çekmeye daha çok ya da az elverişli olmalarına karşın bu süreçte dış faktörler kadar iç faktörler de belirleyici olmaktadır. İşte fenomenoloji, bilincin her daim bir şeyin bilinci olduğu yönündeki ‘yönelimsellik’ kabulünden hareketle bilincin dikkatini bir şeye yöneltme durumunda gerçekleşen ‘dikkat edimi’ni de incelemekte, bu konuda psikolojiyle paralel bir araştırma sahasına girmiş olmaktadır. Ancak Husserl başta olmak üzere birçok fenomenolog, dikkat ediminin fenomenolojik analizindeki psikolojik yanın edimi psikolojikleştirmediğini iddia etmektedir. Bu görüşü daha iyi anlamak için öncelikle Husserl’in yönelimsellik kuramı doğrultusunda edimlerle etkinlikler arasında yaptığı ayırma ve Husserlci yaşantı kavramı görüşüne değinelim.

Husserl’e göre ‘bir nesneye yönelik olma, edim yaşantısının özüdür ve yaşantılar, yönelimsel yaşantılar ya da edimler olarak tanımlanırlar.’¹ Husserl, ‘yönelimin konstitue edildiği durumlar ile edim olmayan durumlar arasındaki farkı bulmayı’² amaçlamaktadır. Edim ile yönelimsel yaşantı kavramları eş anlamlı oldukları için her ikisi de Husserl açısından aynı kaplama sahiptir. Husserl edim ile yaşantı arasındaki özdeşliği ‘*Mantık Araştırmaları*’nda şöyle ifade etmektedir: “Yönelimsel yaşantılar genel olarak edimler olarak nitelenebilir.”³ Ancak yönelimsel yaşantıların edimler olarak tanımlanması Husserl için psikolojist Lipps’in kuramındaki özlerin belirlenimiyle aynı şey değildir, çünkü Lipps’e göre edimler, yaşantılar değil etkinliklerdir. Husserl ise yaşantılarla etkinlikleri birbirinden ayırmakta ve edimlerin etkinliklerle özdeş olduğu düşüncesini reddetmektedir. Ayrıca “edimlerle ilgili bir başka husus da ‘etkin olma’nın artık temel sözcük anlamıyla düşünülmemesi gerektiğidir.”⁴ Husserl açısından biz ‘etkinliklerin mitolojisini reddetmekte; edimleri psişik etkinlikler olarak değil, bilakis yönelimsel yaşantılar olarak tanımlamaktayız.’⁵ Dolayısıyla görüldüğü

¹ Husserl, Edmund, “Logische Untersuchungen”, Band II, Gesammelte Schriften, herausgegeben von Elisabeth Ströker, Hamburg, 1992, s. 427.

² Husserl, Edmund, *a.g.e.*, s. 397.

³ Janssen, Paul, “Edmund Husserl. Einführung in seine Phänomenologie”, Freiburg / München, 1976, s. 41.

⁴ Husserl, Edmund, “Logische Untersuchungen”, Band II, Gesammelte Schriften, herausgegeben von Elisabeth Ströker, Hamburg, 1992, s. 393.

⁵ Husserl, Edmund, *a.g.e.*, s. 393.

üzere ‘dikkat edimi’ nin fenomenolojik analizini psikolojik analize indirgemek hak-sızlık olur. Nasıl ki Hegel ‘*Aufhebung*’ (kaldırarak içirme) kavramıyla psikolojik yaşantı kavramını aşmayı denemişe, Husserl de ‘*Mantık Araştırmaları*’ adlı eserinde fenomenolojik yaşantı kavramıyla psikolojik yaşantı kavramını aşmayı denemiştir. Görüldüğü üzere bilincin hangi uyarıcılara, hangi ölçütler uyarınca, hangi şiddette ve nasıl dikkatini yönelim gösterdiği sorunu fenomenolojide de en az psikoloji açısından olduğu kadar önemlidir. Ancak sözkonusu yönelimsellik kuramı uyarınca bilincin seçime dayalı dikkat yöneliminin fenomenolojik analizi psikolojik olmaktan ziyade, epistemolojiktir. Şimdi dikkatin fenomenolojik analizini yapmak ve bilincin dikkatini bir şeye etkin olarak yönlendirirken nasıl olup da uyarıcılar arasında bir eleme ve seçim gerçekleştirdiğini anlamak için bazı örnekler üzerinden gidelim.

Örneğin aniden şimşek çakması durumunda ışığın veya gök gürültüsü durumun-da sesin doğrudan dikkatimizi çekerek bizi şaşırtması ya da irkiltmesi durumu, bir matematik ya da geometri problemini çözerken orada hangi formülün ya da işlemin uygulanacağını görebilmeyi başarmak için toplamaya çalıştığımız dikkatten oldukça farklıdır. Nitekim bunların ilkinde bilinç doğrudan bir uyarıcıya maruz kalıp onu algı-lamak zorunda kalmakta, ikincisinde ise kendi seçimi ve iradesiyle bir şeye dikkatini yöneltmektedir. Bu durumların ilkinde bir uyarıcı bizzat kendisi dikkat çekmekte, dolayısıyla da bilinç edilgin ve istem dışı bir biçimde bir şeye dikkat kesilmektedir ki bilincin bu yönelimi ‘birincil düzey dikkat’ olarak adlandırılır. İkincisinde ise bilinç etkin ve kasıtlı biçimde bir şeye yöneltmekte, dolayısıyla da ikincil düzey dikkat gerçekleşmektedir ki dikkat yöneliminde bilinç birçok uyarıcı arasından hangisine veya hangilerine dikkatle yöneleceğini kendisi seçmektedir. Özetle gök gürültüsü ve şimşek örneğindeki dikkat ‘birincil düzey dikkat’ e örnek teşkil ederken matematik ya da geometri sorusunu çözmeye çalışırken gösterilen dikkat ‘ikincil düzey dikkat’ olarak adlandırılmaktadır.⁶

Her ne kadar bu iki durumdaki dikkat yönelimi türleri arasındaki ayırım ortada olsa da buna rağmen bilincin farklı karmaşıklık derecelerine sahip dikkat aşamaları topyekün birbirlerinden bağımsız düşünülememektedir. İkincil düzey dikkat, zaten bilincin edilgin olduğu duyusal bir arkaplana sahip olduğundan birincil düzey dik-katten ayrı düşünülememektedir. Fakat psikolojik araştırma sahasında dikkat durumu ile bilinç tarafından dikkatle birlikte gerçekleştirilen seçim edimi ya doğrudan öznel istence indirgenmekte ya da âdeta bir reflex gibi otomatik olarak gerçekleştirildiğine inanılmaktadır. Oysa fenomenolojik araştırma, bilinci fenomenal evrenle olan ilişkisi içinde bir bütün olarak ele almakta ve bilinci uyaran tüm faktörleri, bilinçle karşılıklı alışveriş içinde oldukları geçişli bir zeminde değerlendirmektedir. Daha doğru bir

⁶ Titchener, E. B. “A text-book of psychology”, New York: Macmillan. Thompson, E. (2007), “Mind in life”, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1911, s. 268. Birincil ve ikincil dikkat analizinin orta-ya konulması, daha sonra nöropsikolojide ortaya çıkacak olan ‘*bottom-up*’ (edilgin, istemsiz, uyarıcı odaklı dikkat) ve ‘*top-down*’ (etkin, istemli, seçici, yönelimsel dikkat) ayrımını önclemiştir.

deyişle bilincin dikkat ediminin fenomenolojik analizi, nedensel ya da bağlamsal olmayıp dikkat edimini bu iki indirgemeci yaklaşımın arasında ele almakta, böylece de hem bilincin farklı aşamaları hem de farklı iç ve dış faktörler arasındaki geçişlilik sağlanmış olmaktadır. Şimdi bu fenomenolojik analizi iki aşamalı olarak ele alacak olursak ilk aşamada dikkat edimini genetik fenomenoloji açısından, ikinci aşamada ise fenomenolojik ufuk kavramı açısından değerlendireceğiz.

Dikkatin genetik fenomenoloji bağlamında ele alınışı, dinamik bir yaşama sürekliliği sağlamakta ve dikkati edilgin ve zamansal nitelikte öznel bir fenomen olarak ele almaktadır. Dikkatin daha ziyade bedensel bir dikkat yönelimi olarak görüldüğü bu dinamik yaklaşımda zamansal olarak geniş kapsamlı dikkat süreçlerine yalnızca belirli bir odak noktası üzerinden değil, aksine “algılayan öznenin bedensel nitelikleri, kinestetik imkân ve yetileriyle birlikte bakılmaktadır.”⁷ Bu görüş açısından dikkat, bilincin algısal ve işlemsel sınırlılığı nedeniyle algılanabilir şeyleri filtreleyen, sınırlı kaynaklara sahip bir seçim mekanizması olarak görülemez. Bu yaklaşıma göre bilincin algıda seçiciliğe ihtiyaç duymasındaki neden algısal ve bilişsel sistemin ‘bilgiyi işleme’⁸ konusunda fizyolojik bir sınırlılığa sahip olması değil bilakis bilincin tüm verileri eşzamanlı ve kusursuz bir biçimde birbirine bağlayıp işleme kabiliyeti olsaydı bile yine de bunlar arasında bir seçim yapmak durumunda olmasıdır.⁹ Daha açık bir deyişle algısal ve bilişsel organizma eylemlerini kontrol altında tutabilmek için her hâlükârda alternatif uyarıcılar arasında bir seçim yapmak durumundadır.¹⁰ Dolayısıyla dikkat, “dikkatin bir odak noktasına yöneltildiği durumlardan dikkatin duysal bir arkaplâna sahip olduğu içeriklere varıncaya dek”¹¹ her durumda fenomenlere yöneltilmiş olmaktadır.

Dikkatin genetik fenomenoloji bağlamındaki yorumunda gidişat genellikle Merlau-Ponty çizgisinde olup bilincin algıda seçicilik yoluyla belli bazı şeylere yönelmeyi tercih edip başka bazı şeyleri göz ardı etmesi durumu, ‘kompleks ve kinestetik uygulamalarla resmedilebilecek’¹² bir bedensel dikkat görüşüne dayandırılmaktadır. Nitekim bu durumu bir futbol maçı üzerinden izah edecek olursak Merlau-Ponty’e göre futbol oyuncusu için maç alanı, onun tüm algı, hareket ve eylemleri açısından onu oyuna davet eden bir imkânlar alanıdır. Elbette bir futbol maçının ya da sahasının bizde uyandırdığı dikkat, bir futbolcuda uyandırdığından farklı olacaktır. Nitekim mekân algısı, algılayan öznenin pratik yönelimlerinden ayrı düşünülememekte, dolayısıyla

⁷ O’Reagan, J. K., & Noë, A., “A sensorimotor approach to vision and visual consciousness”, şunun içinde: ‘Behavioral and Brain Sciences 24’, 2001, ss. 939-1031.

⁸ Broadbent, D. E., “Decision and stress”, New York: Academic, 1971, s. 147.

⁹ Pashler, H. E., “The psychology of attention”, Hove: Psychology Press, 1998, s. 218.

¹⁰ Neumann, O., “Theorien der Aufmerksamkeit”, şunun içinde: “Aufmerksamkeit”, Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: Hogrefe, 1996, s. 589.

¹¹ Mole, C., “Attention”, şunun içinde: “The Routledge companion to philosophy of psychology”, London, New York: Routledge, 2009, s. 503.

¹² Merleau-Ponty, M., “Die Struktur des Verhaltens”, Berlin, New York: De Gruyter, 1976, s. 193.

dikkat statik bir nesneye değil, aksine kurulmuş (*konstitue* edilmiş) bir algı durumuna yönelmektedir. Böylece ortam ve eylem arasındaki diyalektik ilişki, dikkati ve yönlemsel bilinç sürekliliğini sağlamaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu durumu aynı örnek üzerinden izah etmeyi sürdüreceğiz olursak futbolcu için futbol sahasında gerçekleştirdiği her eylem ve içinde bulunduğu takımın her hamlesi, o kişinin futbol sahasına dair deneyimini modifiye etmektedir. Dolayısıyla sürekli yeniden yapılandırılan deneyimler birliği, oyuncuların toplu etkinliği ve alanın sürekli algısıyla sürdürülmekte ve kinestetik deneyimin zamansal akışı içinde sürekli yeniden yapılandırılmaktadır. Bu nedenle özne ile çevre arasındaki etkileşim ve buna bağlı olarak öznenin dünyayı görme biçimi hem fizyolojik hem de fenomenolojik açıdan betimlenmelidir. Nitekim “tekrar eden algı izlenimleri, gerçekleştirilen eylemler ve kazanılmış yetenekler zihinde kişisel ve bedensel alışkanlıklar haline gelerek kaydedeğer modülasyonlar biçiminde ontogenetik izler bırakmaktadır.”¹³

Dikkate dinamik olarak yaklaşan bu görüş farklı dikkat aşamalarını ayırt ettikten sonra bilincin dikkat yöneliminin analizini ortaya koymakta ve onun edilgin bir biçimde gerçekleşmesine karşın dikkat yönünün bilinç tarafından etkin olarak belirlendiği görüşünü savunmaktadır. Bu görüş uyarınca algıyı mümkün kılan edilgin unsurlar bütünlüklük sentetik yetiler oluşturarak dikkat yönelimini ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyişle algıyı mümkün kılan içerikle ilgili unsurlar zamanla bir araya gelerek nesneye dair bir odak noktası oluşturmakta ve odak noktasıyla birlikte seçik dikkat edimini tamamlayıcı tüm diğer unsurlar arka planına itilmiş olmaktadır. Ancak bu faktörlerin arka planında kalmaları kesinlikle konu dışı kaldıkları anlamına gelmemekte, bilakis onlar sayesinde farklı nesnelere bütünlüklük algısı mümkün olabilmektedir. Dikkatin esas amacı ise özneyi uyaran uyarcıların ‘ilk formlarını ortaya çıkarmaktır.’¹⁴ Fakat dikkat aracılığıyla ‘duyu alanının ayırt edilmesiyle’¹⁵ kast edilen, öznenin alımlama gücünün izlenimlere edilgin bir teslimiyetinden ziyade, dünyayla olan seçime dayalı bir ilişkidir. Bu seçiciliğin tamamlayıcı bir anlamı vardır, çünkü bu sayede yeni fenomenler deneyim birliğine dahil edilmekte ve hem zamansal ve tematik olarak birlikli bir algı sürecine ulaşılması hem de özne için sürekli zenginleştirilen bir yaşama dünyasının ortaya koyulması mümkün olmaktadır. Görüldüğü üzere ilginin nesne alanının tamamına değil de sadece seçme edimiyle belli bazı durumlara ve nesnelere yöneltilmesi, dikkatin algı zemininde bilinç ve deneyim açısından hâlâ ekonomik bir işlevi bulunduğunu göstermektedir.

Şüphesiz bir duyu yetisi ve öznel dünya ile ilişkinin temel aracı olarak beden, bedensel dikkat açısından oldukça önemlidir. Fakat bedensel dikkat yalnızca beden

¹³ Davidson, R. J., & Lutz, A., “Buddha’s brain: neuroplasticity and meditation”, şunun içinde: ‘IEEE Signal Processing 176’, 2007, ss. 172-174.

¹⁴ Husserl, E., “Analysen zur passiven Synthesis”, Husserliana XI, Den Haag: Nijhoff, 1966, s. 168.

¹⁵ Singer, W., “Large-scale temporal coordination of cortical activity as a prerequisite for conscious experience”, şunun içinde: ‘The Blackwell companion to consciousness’, Oxford: Oxford University Press, 2007, ss. 605-615.

odaklı eylemler için geçerli olduğundan, alışkanlığa dayalı reaksiyon formları, bu duyu odaklı hareket süreçlerinden ayrılmaktadır. Bu iki durum arasında yapılan ayırım, aynen doğuştan getirilen özelliklerle sonradan kazanılmış yetenekler arasında yapılan ayırma benzemektedir. Bedensel reaksiyon ile etkinlik gösteren dikkat, dikkat sahibi öznenin sahip olduğu bilişsel süreçlerin hangi aşamada ve hangi formda olduğuna göre birbirinden ayrılmaktadır. Fakat buna karşın uyanık olmayı ve bir reaksiyon göstermeyi gerektiren durumlarda bedensel gerilim, çevresel uyarıcılarla birlikte tespit edilmektedir. Daha açık bir biçimde söyleyecek olursak dikkati belli bir yere ya da nesneye odakladığımızda, örneğin daha net görebilmek için gözümüzü belli bir şeye diktiğimizde, belli bir şey aradığımızda ya da plânlanmış bir davranışı gerçekleştirdiğimizde dikkatimiz edilgin ve dinamik nitelikteyken bir metne, konuşmaya ya da düşünceye odaklanarak bilişsel bir dikkat üzerine yoğunlaştığımızda ise dikkatimiz ‘seçik dikkat stratejisi’ durumundadır. ‘Seçik dikkat stratejileri’ olarak adlandırılan bu tematik dikkat türüyle kast edilen dikkat, çoğunlukla tek bir duyu kipinin üstünlüğüyle temsil edilmektedir. Edilgin ve sentetik nitelikteki dikkat global ve bağlamsal bir algı oluşturan bütünleştirici bir misyona sahipken seçici dikkat strajilerinde ise dikkatin seçici ve ‘analitik’¹⁶ misyonu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu iki dikkat türü arasındaki ayırım aşağıdaki tablo uyarınca daha açık görülebilmektedir:

BEDEN ODAKLI DİKKAT	SEÇİK DİKKAT STRATEJİLERİ
Bedensel Reaksiyon	Spontanlık Gösteren Dikkat
Duyu Odaklı Hareket Süreçleri	Alışkanlığa Dayalı Reaksiyon Formları
Global ve Bağlamsal Algı	Tek Bir Duyu Kipinin Üstünlüğü
Dinamik Dikkat	Seçik Dikkat Stratejisi
Edilgin	Etkin
Sentetik / Bütünleştirici	Analitik / Seçici
Gizil	Açık
Pragmatik ve Duyusal	Tematik ve Bilişsel

Genel olarak duyu odaklı dikkat ile tematik dikkat arasında yapılan bahsi geçen ayırım her ne kadar dikkat mefhumunun farklı bilinç düzeyleri açısından sınıflandırılması bakımından faydalı olsa da bizim esas amacımız bilincin seçime dayalı dikkat yöneliminin fenomenolojik analizini yapmak olduğundan burada benimseyeceğimiz temel görüş, hiçbir dikkat ediminin diğerlerinden izole edilerek betimlenemeyeceği

¹⁶ Merleau-Ponty, M., “Phänomenologie der Wahrnehmung”, Berlin, New York: De Gruyter, 1966, s. 30.

ve hatta tam aksine onların çevresinde bulunan tüm unsurların özne, nesne ve zamanla bağıntısı içinde fenomenolojik bir analize tabi tutulmaları gerektiği yönündedir. Bu amaca yönelik olarak hiçbir dikkat ediminin aslında diğerlerinden bağımsız olmadığı izah edilmeye çalışılırken ‘dikkate dair ufuk türleri’¹⁷nin fenomenolojik analizi ortaya konulacak ve bunlar arasındaki bağıntı gösterilecektir. Şimdi dikkatin fenomenolojik bağlamdaki iki ayrı türü olan noematik ve noetik ufuk türlerinden söz edelim.

Empirik dikkat araştırmalarında çevre bilimi, arkaplân bilinci ve etkin dikkat ufku görüşleri genelde yeteri kadar ilgi görmemektedir.¹⁸ Bu faktörler daha ziyade görsel bir çevrenin bilincinde olma ile bilincinde olmama arasındaki açıklık ve yoğunluk derecelerini belirlemektedir. Noematik ufuk ise odak noktasında bulunan değil, bilakis arkaplânda kalan ve şu an ya da az önce algılanmış olan olgu bağlaşımlarının (*Sachverhalt*) deneyimlendiği dikkat durumuna işaret etmektedir. Husserl’e benzer biçimde Aron Gurwitsch tarafından da betimlenmiş olan dikkat konusu, boş bir arkaplânla veya bilincin sınırlılığıyla ayırt edilen ve konuyla yapısal ve içeriksel olarak ilgisi olan betimsel bağlam hakkındadır.¹⁹ Başka bir deyişle Gurwitsch, konu ile bağlamın birbirinden soyutlanabilmelerine karşın asla ayrılamaz iki alan olduğunu savunmuş ve nesnelere, onlara ait noematik bağlamdan ayrılamayacaklarını savunmuştur. Husserl’de olduğu gibi Gurwitsch’e göre de nesnelere noematik bağlamlar arasındaki bu etkileşim Gestalt psikolojisine uygun bir bütüncül yapılanma formunda sürekli dönüşümlü olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca çağrışımsal olarak hatırlanan önceki deneyimler, zihinde görsel alanı canlandırarak içeriksel bir ufuk oluşturmaktadır. Dolayısıyla dikkatin öznel çevreni, dikkat durumunda objektif olarak ölçülebilir olan görsel odakla bağdaşmamaktadır. Oysa öznel ve nesnel uyarıcılar dikkatin ortaya çıkmasında birlikte rol oynamakta ve dikkatin bütünlüklü bir araştırması için hem nesneyle ilgili hem de içerikle ilgili ufuklar dikkat araştırmalarına dahil edilmek durumundadır. Örneğin bir üçgenin kenar oranlarıyla ilgili hesaplamalar yapıldığında vs. dikkat sınırlı bir odağa sahiptir. Ancak daha karmaşık uyarıcılar karşısında dikkat birden fazla uyarıcıya maruz kalmakta ve bu karmaşık durum, bilincin her birini aynı açıklık ve yoğunlukta algılayamayacağı kadar çok sayıda ayrıntı içermektedir. İşte bu durumda açık ve kapsamlı bir algıdan ziyade genel bir izlenim sahibi olunmakta ve bu izlenim, o durumda içerilen genel anlamın “daha ilk bakışta sezgisel olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.”²⁰

¹⁷ Wehrle, M., “Horizonte der Aufmerksamkeit. Entwurf einer dynamischen Konzeption der Aufmerksamkeit aus phänomenologischer und kognitionspsychologischer Sicht”, Paderborn: Wilhelm Fink, 2013.

¹⁸ Arvidson, P. S., “Attentional capture and attentional character”, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 7, 2008, s. 540.

¹⁹ Gurwitsch, A., “Phänomenologie der Thematik und des reinen Ich”, şunun içinde: ‘Psychologische Forschungen 12’, 1929, ss. 279-381.

²⁰ Greene, M. R., & Oliva, A., “Recognition of natural scenes from global properties: seeing the forest without representing the trees”, şunun içinde: ‘Cognitive Psychology 58/2’, 2009, ss. 137-176.

Burada söz konusu olan, belli bir nesneyi arama durumunda olduğu gibi belirli bir bölgeye ya da odak noktasına dair dikkatten ziyade global bir dikkat stratejisidir. Dinamik bakış açısına uygun olarak bu dikkat stratejisinde nesnelere ya da durumlar tek tek ve diğerlerinden izole bir biçimde değil, aksine bir bağlamın parçası olarak algılanmaktadır. Nasıl ki araba kullanırken diğer araçlara ve tabelalara göre hareket etmek durumundaysak noematik ufuk bağlamında da dikkatimizi tek bir uyarıcıya odaklayamaz, bilâkis tüm uyarıcıların birbirleriyle etkileşim halinde oldukları genel bir uyarıcılar bağlamına odaklanırsak.

Elbette dikkat odağının tek bir uyarıcıya değil, bilâkis bütün uyarıcıların etkileşim içinde oldukları bir uyarıcılar bütününe yönelmesi durumunda noematik ufuk nesnelere bağlamın yanında ayrıca da davranış edimindeki içeriksel bağlam ile algılayan özne bağlamını da kapsamaktadır. Görüldüğü üzere tematik dikkat bu anlamda olayın saf görsel bir odağa yönelik olduğu duysal dikkatten ayrılmaktadır. Nitekim bir olay veya durum söz konusu olduğunda görsel odak çoğunlukla mekânsal değil içeriksel olmakta; olaydaki semantik bağlam, amaçlanan nesnenin seçilmesini kolaylaştırabilmektedir. Örneğin günlük hayatta “posta kutusunun üstünde duran yangın musluğunun [...] o kadar da çabuk farkına varılmaz.”²¹ Ancak küçük de olsa evinde ya da yakınında yangın tehlikesi geçirmiş birinin bunu fark etmesi daha kolay ve hızlı olacaktır. Başka bir örnek üzerinden söyleyecek olursak ‘bir mutfağın semantik bağlamı söz konusu olduğunda bir ekmek kutusu, bir davuldan daha kolay seçilebilmektedir.’²² Dolayısıyla bir şeyin duysal olarak dikkat çekmesinin yanısıra, önceki yaşantılar, ilgi, ihtiyaç ve öncelikler de dikkati yönlendirme konusunda etkilidir. İşte bu unsurların tamamını dikkatle ve seçicilikle ilgi içinde gören dinamik yaklaşım, dikkatimizi yönelttiğimiz şeyin anlam ufkunun dikkat üzerinde etkin olan tüm iç-dış faktörler tarafından belirlendiğini iddia etmekte ve bu semantik bağlamı, ‘noematik ufuk’ olarak adlandırmaktadır. Noematik ufuk sayesinde her nesneye tek tek odaklanma ihtiyacı duyulmaksızın uyarıcılar arasında seçici bir dikkat gerçekleştirilmektedir. Bu seçici farkındalığı sağlayan ‘yapılarla ilgili değişmez bilgiler ise deneyim esnasında kazanılmaktadır.’²³ Böylece seçilen nesnelere, daha önce kazanılmış mutlak bağlamda daha çabuk konumlandırılmakta ve nesnelere değişimlerinden kaynaklanan dinamik bağlamlara da daha kolay uyum sağlanmaktadır ki bu uyum daha sonraki davranışların yönlendirilmesi açısından da faydalı olmaktadır.

Psikolojik ve fenomenolojik dikkat araştırmasında sıkça karşılaştığımız bir fenomen, sözkonusu öznedeki onun için bilhassa önem arz eden uyarıcıların uyandırdığı dikkatin onu önceleyen dikkatin değişmesine vesile olmasıdır. Normal şartlarda etraftaki

²¹ Palmer, S. E., “The effects of contextual scenes on the identification of objects”, ‘Memory and Cognition 3’, 1975, ss. 519-526.

²² Biederman, I. & Mezzanotte, R. J. & Rabinowitz, J. C., “Scene perception: Detecting and judging objects undergoing relational violations”, şunun içinde: ‘Cognitive Psychology 14’, 1982, ss. 143-177.

²³ Chun, M. M., “Contextual cueing of visual attention”, şunun içinde: ‘Trends in Cognitive Sciences 4’, 2000, ss. 170-177.

seslerin göz ardı edildiği derin bir sohbet esnasında kişinin toplum içinde kendi adını yüksek sesle duymasıyla bu derin sohbetten kopması durumunu örneklendiren Colin Cherry'nin 'Kokteyl-Partisi-Efekt'i'²⁴ bunun en ünlü örneğidir. Aynı durum içeriksel ya da çağrışımsal bağlamda hem davranışımız açısından hem de algılanmış olan açısından geçerlidir. Semantik ve öznel gereksinim, dikkatin ona dışsal olarak etkiyen nesnel uyarılar aracılığıyla etkin ve seçici bir biçimde yönlendirilip idame ettirildiği görüşüne karşıdır. Peki hangi koşullar seçik bir dikkat değişimine neden olmakta ve söz konusu öznel gereksinim kriterleri burada hangi rolü oynamaktadır? Duyusal olarak dikkat çekmeyi kolaylaştıran zıtlık, hareketlilik vb. unsurların seçimle ilgili öznel gereksinim kriterlerine bağlı olduğunu savunan noetik ufuk görüşüne göre duyusal ve normatif düşüncelerle yetinilmeyip tüm diğer noetik bileşenler ve alışkanlığa bağlı bedensel yetkinlikler vs. de işin içine katılmalıdır. Bunlar dikkatin bir şeye odaklanmasını motive etmeleri açısından önemlidirler. Yani karşılaştığımız durumları nasıl algılayacağımız ve o durumlar bağlamında dikkatimizi neye yönlendireceğimiz, aslında karşılaştığımız yeni durumun otomatik bir biçimde geçmiş deneyimlerimizle tamamlanması doğrultusunda belirlenmektedir. Böylece alışkanlıklara dayalı olarak kazandığımız geçmiş hareket süreçlerinin edilgin önsenzileri vasıtasıyla etkin algı durumumuz yönlendirilmektedir. Ancak bu ilişkinin zaman zaman yanılgılarla sonuçlanması ve önsenzilerin algı ya da dikkatimizi yanıltması da söz konusu olabilmektedir, çünkü bazen gerçekten de o an karşımızda bulunan uyarıcıyla onu tamamladığımız önsezi arasındaki ayrımı gözden kaçırabiliriz.

Görüldüğü üzere seçime dair ihtiyaç yapısı halâ tek bir olayın tek başına gözlemlenmesi ya da etkin olarak bir davranışta içerilmesiyle ilgilidir. Nitekim geçmiş deneyim ve alışkanlıklarımızdan yola çıkarak sahip olduğumuz önsezinin bugünkü algı ve dikkatimiz üzerinde etkin olması gibi bugünkü gözlem ve algımız da başka olay ya da durumları algılama biçimimizi etkileyecektir. Öznel ve alışkanlığa dayalı olarak kazanılmış deneyimlerden hareketle dikkat ve algı süreçlerinin açıklandığı 'noetik ufuk' görüşüne göre zıtlık, hareketlilik vb. etkenlerin yanısıra 'bedensel hazır-bulunmuşluk' da başkaların hareketlerinde bizim dikkatimizi neyin çekeceğini belirlemektedir. Bu konuda 'ayna nöronlarının keşfi'²⁵ insanın empati kurarak karşısındaki anlama ve anlamlandırma etkinliğinin aslında aşinâ olunan hareketleri gerçekleştiren kişi ile gözlemci arasında bir tür 'motorik salınım' kurulduğu kabulüne dayanmakta ve bu görüş doğrultusunda "kişinin alışkanlık hâline getirdiği ya da aşına olduğu hareket ve etkinliklerle ilgili durumlarda daha üst düzey bir hassasiyete sahip olduğu düşünülmektedir."²⁶ Elbette

²⁴ Cherry, E. C., "Some experiments on the recognition of speech, with one and with two ears", şunun içinde: 'Journal of the Acoustical Society of America 25', 1953, ss. 975-979.

²⁵ Gallagher, S. & Zahavi, D., "The phenomenological mind", London, New York: Routledge, 2008, s. 181.

²⁶ Schütz-Bosbach, S. & Prinz, W. (2007), "Perceptual resonance: action-induced modulation of perception", 'Trends in Cognitive Science 11', s. 349.

benzer bir ‘motorik salınım’ aynı meslekî gruba ya da aynı uzmanlık alanına sahip insanlar arasında da görülmekte, örneğin sürekli bilgisayar başında kod yazan bir yazılım mühendisinin bazı harf ya da rakamları görür görmez zihninde bununla ilgili motor bir yanın etkinleştiği görülmektedir. Aynı durum aynı dansı profesyonel olarak yapan insanların diğer insanlara ya da dansçılara göre onlar açısından ‘alışlagelen veya aşinâ olunan hareketleri daha kolay ayırt etme yetisine sahip olmaları’²⁷ durumunda da görülmektedir. Kısaca her mesleki grubun yaşama dünyasına dair bilgi ve deneyimleri, diğerlerinden farklıdır ve bu spesifik alt yapı onların karşılaşılan tüm durumlara dair farklı bir önseziye sahip olmalarına neden olmakta böylelikle de herkesin kendi ilgi, deneyim, amaç, ihtiyaç ve alışkanlıkları doğrultusunda sahip olduğu önsezi, onların algı sürecini farklı bir biçimde yönlendirmektedir.

Böylece bedensel ve alışkanlıklara bağlı ufuklar, özel motor becerilere sahip kişilerin algı ve dikkat araştırmaları açısından belirleyici olmaktadır. Dikkatin dinamik motivasyon temelleri ne salt semantik bağlam, ne salt kültürel çevre, ne salt öznelararasılık, ne salt spesifik motor beceriler, ne de salt alışkanlıklara ve geçmiş deneyimlere bağlı olarak değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla seçime dayalı dikkat türleri aslında yalnızca yüzeysel bir ayrıma tabî tutulmakta, yoksa birbirlerinden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla hem noetik hem de noematik ufuk bağlamı üzerinden söylenebilecek şey, seçime dayalı dikkatin diğer insanlar ile çevrenin etkisi göz ardı edilerek araştırılmayacağıdır. Bu bağlamda seçici dikkat açısından dört farklı ufukun –her ne kadar biz bunların birbirlerinden izole edilerek ele alınamayacakları kanaatindeyse de– hangi açıdan birbirlerinden ayrıldıklarına bakalım.

1) Edilgin Ufuk: ‘Şimdi-olan’ ile dolaylı ya da dolaysız olarak bağlantı içindeki tüm zamansal deneyimleri içermekte; bu nedenle ‘zamansal ufuk’ olarak da anılmaktadır. Şimdi ile bağlantı içindeki zamansal deneyimler, ‘şimdiki zamanla *konstitue* edilen ve ön-seziyi (*Antizipation*)²⁸ hale getiren, önceden tahmin edilebilir nitelikteki içeriklere aittir ki bunlar ‘retensiyonel ve protensiyonel içerikler’²⁹ olarak adlandırılmaktadır.

2) Alışkanlığa Dayalı Ufuk: Eylemlerin, durumların ya da olayların algılanma biçimi üzerinde belirleyici olan motor beceriler, yetenek ve alışkanlığa dayalı davranış modelleri tarafından oluşturulmakta, bu nedenle ‘bedensel ufuk’ olarak da adlandırılmaktadır. Bunlar tematik- olmayan algı alışkanlığından farklıdır, çünkü çevreyi

²⁷ Calvo-Merino, B. & Ehrenberg, S. & Leung, D. & Haggard, P., “Experts see it all: configural effects in action observation”, şunun içinde: ‘Psychological Research 74’, 2010, ss. 400-406.

²⁸ Husserl’den yapılan Türkçe çevirilerde genellikle ‘Antizipation’ terimi ‘beklenti’ olarak çevrilmekteyse de biz aynı ‘beklenti’ sözcüğünün Husserl’in ‘Erwartung’ kavramını daha iyi karşıladığını ve bu iki terimin birbiriyi karıştırılmaması gerektiğini düşündüğümüzden ‘Antizipation’ sözcüğünü ‘ön-sezi’ olarak çevirmeyi uygun gördük.

²⁹ Husserl, E., “Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins”, Husserliana X. Den Haag: Nijhoff, s. 29 & ayrıca bkz. Husserl, E. (2001), “Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein (1917/18)”, Husserliana XXXIII, Dordrecht: Kluwer, 1966, s. 7.

alışılmış ve bilindik yollarla yapılandırarak algı alışkanlığının oryantasyonunu bir otomatizme mahkûm etmemektedir.

3) Kişisel Ufuk: Davranışları yönlendiren hedef ve istekleri, plânları, uzmanlıkları, ilgi ve ihtiyaçları kapsamakta, bu nedenle ‘ilgi ufku’ olarak da anılmaktadır. Tüm bu faktörler tamamlayıcı bir refleksiyon için ulaşılabilir etkenler olarak günlük algı üzerinde belirleyici bir misyona sahiptirler. Her ne kadar bu etki, tematik bir etki olmasa da kişisel ufuk genel hatlarıyla öznenin kimliğinin şekillenmesi açısından belirleyici olarak ‘kendini hatırlama’nın nesnesi olabilmektedir.

4) Yaşama Dünyası Ufku: Kişisel ufuk öznel arası ve sosyo-kültürel çerçevesini oluşturan yaşama dünyasına dayalı ufuk, normlar ile gelenekleri belli bir öznel duyarlılıkla ele almakta ve belli dikkat yönelimleri ile uyarıcılar karşısında bir tepkisellik ortaya koymaktadır.

Kıyasacası noematik ufuk sayesinde etkin ya da edilgin olarak farkına varılan şeylerin diğer şeylerle nasıl bir ilişki içinde oldukları açık kılınmakta; noetik ufukla da bir yandan öznenin herhangi bir özel durumda neden özellikle o şeyi fark edip başka bir şeyi fark etmediği öte yandan da bazı şeylerin nasıl olup da belli insanların dikkatini başkalarından daha hızlı çektiği soruları yanıtlanmakta ve bu iki ufuk türü aracılığıyla ‘tipik dikkat türleri’³⁰ sınıflandırılıp tanımlanmaktadır. Ancak en önemli nokta bu noetik - noematik ufuk kavramları üzerinden dikkat esnasındaki yönelimsel bilincin davranış, durum ya da olaylara nasıl yöneldiğinin ve yönelimde ortaya çıkan anlamın hangi faktörler ışığında belirlendiğinin ortaya konmasıdır ki zaten çalışmamızda, dikkat durumunun hangi algısal, bedensel, psikolojik, davranışsal, deneyimsel ve zamansal faktörlerden hangi şiddette ve hangi yönde etkilenip hangilerinden etkilenmediği genel hatlarıyla ortaya konulmuş olup dikkatin dinamik motivasyon temelleri ile seçime dayalı dikkat türleri, hem genetik fenomenoloji hem de fenomenolojik ufuksallık açısından yorumlanmaya açık olan yanlarıyla özetlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Arvidson, P. S.; “Attentional capture and attentional character”, ‘Phenomenology and the Cognitive Sciences 7’, 2008.
- Biederman, I. & Mezzanotte, R. J. & Rabinowitz, J. C.; “Scene perception: Detecting and judging objects undergoing relational violations”, şunun içinde: ‘Cognitive Psychology 14’, 1982.
- Broadbent, D. E.; “Decision and stress”, New York: Academic, 1971.
- Calvo-Merino, B. & Ehrenberg, S. & Leung, D. & Haggard, P.; “Experts see it all: configural effects in action observation”, şunun içinde: ‘Psychological Research 74’, 2010.
- Cherry, E. C.; “Some experiments on the recognition of speech, with one and with two ears”, şunun içinde: ‘Journal of the Acoustical Society of America 25’, 1953.

³⁰ Tipik dikkat türleri derken Husserl empirik dikkati kast etmektedir.

- Chun, M. M.; “Contextual cueing of visual attention”, şunun içinde: ‘Trends in Cognitive Sciences 4’, 2000.
- Davidson, R. J., & Lutz, A.; “Buddha’s brain: neuroplasticity and meditation”, şunun içinde: ‘IEEE Signal Processing 176’, 2007.
- Gallagher, S. & Zahavi, D.; “The phenomenological mind”, London, New York: Routledge, 2008.
- Greene, M. R., & Oliva, A.; “Recognition of natural scenes from global properties: seeing the forest without representing the trees”, şunun içinde: ‘Cognitive Psychology 58/2’, 2009.
- Gurwitsch, A.; “Phänomenologie der Thematik und des reinen Ich”, şunun içinde: ‘Psychologische Forschungen 12’, 1929.
- Husserl, E.; “Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein (1917/18)”, Husserliana XXXIII, Dordrecht: Kluwer, 2001.
- ; “Logische Untersuchungen”, Band II, Gesammelte Schriften, herausgegeben von Elisabeth Ströker, Hamburg, 1992.
- ; “Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins”, Husserliana X. Den Haag: Nijhoff.
- Janssen, Paul; “Edmund Husserl. Einführung in seine Phänomenologie”, Freiburg / München, 1976.
- Merleau-Ponty, M.; “Die Struktur des Verhaltens”, Berlin, New York: De Gruyter, 1976.
- Husserl, E.; “Analysen zur passiven Synthesis”, Husserliana XI, Den Haag: Nijhoff, 1966.
- Merleau-Ponty, M., “Phänomenologie der Wahrnehmung”, Berlin, New York: De Gruyter, 1966.
- Mole, C.; “Attention”, şunun içinde: “The Routledge companion to philosophy of psychology”, London, New York: Routledge, 2009.
- Neumann, O.; “Theorien der Aufmerksamkeit”, şunun içinde: “Aufmerksamkeit”, Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: Hogrefe, 1996.
- O’Reagan, J. K., & Noë, A.; “A sensorimotor approach to vision and visual consciousness”, şunun içinde: ‘Behavioral and Brain Sciences 24’, 2001.
- Palmer, S. E.; “The effects of contextual scenes on the identification of objects”, ‘Memory and Cognition 3’, 1975.
- Pashler, H. E.; “The psychology of attention”, Hove: Psychology Press, 1998.
- Schütz-Bosbach, S. & Prinz, W. (2007); “Perceptual resonance: action-induced modulation of perception”, ‘Trends in Cognitive Science 11’
- Singer, W.; “Large-scale temporal coordination of cortical activity as a prerequisite for conscious experience”, şunun içinde: ‘The Blackwell companion to consciousness’, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Titchener, E. B.; “A text-book of psychology”, New York: Macmillan. Thompson, E., “Mind in life”, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Wehrle, M.; “Horizonte der Aufmerksamkeit. Entwurf einer dynamischen Konzeption der Aufmerksamkeit aus phänomenologischer und kognitionspsychologischer Sicht”, Paderborn: Wilhelm Fink, 2013.